

ЯК НАВЧАТИ УЧНІВ ГРОМАДЯНСТВА (частина II)

ФОРМУВАЛЬНЕ ТА ПІДСУМКОВЕ ОЦІНЮВАННЯ ДЕСЯТИКЛАСНИКІВ НА УРОКАХ З “ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ”

У цій статті ми продовжуємо розмову про особливості методики навчання учнів 10 класу інтегрованого курсу «Громадянська освіта». Її буде присвячено питанню, яке найчастіше чуємо протягом всього року в учительській аудиторії під час тренінгів з методики курсу¹: *Як, розв'язуючи програмові завдання, оцінити діяльність учнів?*

Насамперед, воно пов'язане з тим, що курс «Громадянська освіта» є обов'язковим предметом рівня стандарту для всіх типів закладів середньої освіти. А отже, учні й учениці мають бути обов'язково оцінюватися, тобто їм мають бути виставлені семестрові й річні оцінки (до речі, остання як підсумкова йде в атестат по закінченню випускниками школи). *Але яким чином оцінити результати навчання учнів із курсу за відсутності встановлених державних критеріїв оцінювання?*

Очевидно, за цих умов єдиним орієнтиром для вчителів є пропонована МОН навчальна програма, зокрема її пояснювальна записка та права колонка основної частини програми, де зазначені знання, уміння і навички, цінності та установки, що мають формуватись в учня/учениці.

Однак, окрім названих орієнтирів у навчальній програмі є спеціальний підрозділ щодо оцінювання, головними положеннями якого є:

- головна увага в курсі приділяється не стільки здобуттю учнями/ученицями нової інформації, скільки виробленню навичок, умінь та формуванню ціннісних орієнтацій людини і громадянина;
- оцінювання відіграє однаково важливу (ключову) роль у громадянській освіті поряд із навчанням, оскільки самі принципи, форма і процес оцінювання можуть сприяти формуванню громадянської компетентності учнів;
- оцінювання у громадянській освіті повинне орієнтуватися насамперед на діяльнісний компонент навчання, як-от вміння учня/учениці дебатувати, написання есе, проведення дослідження, організації кампаній з адвокації тощо
- важливим є не стільки підсумкове оцінювання, а насамперед постійне оцінювання – формувальне, що дозволяє відслідковувати розвиток компетентностей у процесі навчання;
- ефективним способом залучення учнів/учениць є самооцінювання та взаємне колегіальне оцінювання у класі (peer assessment)².

¹ Ґрунтовніше про зміст тренінгів з методики навчання курсу див. <http://www.criticalthinking.expert>

² <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58875/>

Цілком очевидно, що ці положення програми фіксують новий для переважної більшості українських учителів підхід до оцінювання, що потребує від них і відповідних знань і нових умінь. Як спроектувати і реалізувати оцінювання на уроці так, щоб воно відіграло «однаково ключову роль у громадянській освіті поряд із навчанням»?.

Спробуємо послідовно розібратись у наведених положеннях.

Насамперед зазначимо, що тут мова йде про різні види оцінювання: *підсумкове* та *формувальне*. У чому ж різниця? Останніми роками більш звичним для української школи є *підсумкове* (сумативне) оцінювання (з англ. – evaluation). Спрямоване на перевірку того, що опанували й здобули учні, воно оцінює результат (досягнення певного рівня) по завершенню освітнього процесу (його етапу). Підсумкове оцінювання має на меті оцінити якість у відповідності до державного освітнього стандарту.

Пропоноване концептуальними підходами НУШ *формувальне* (постійне) оцінювання (з англ. – assessment), здійснюване в ході освітнього процесу, спрямоване на перевірку того, як цей процес проходить. Зрозуміло, що таке оцінювання не передбачає проведення контрольних робіт чи зрізів результатів навчання учнів. Формувальне оцінювання ідентифікує сфери, де необхідне/можливе покращення таких результатів. Воно, є діагностувальним і має на меті підвищити навчальні результати окремого учня. В українській науково-методичній літературі знаходимо вказівки на те, що таке оцінювання є винятково позитивним, що передбачає вживання лише відповідних словесних тверджень (формул) на кшталт: *мені слід більше працювати над..., потребує додаткової роботи..., варто приділити увагу..., потенціал для зростання полягає в... тощо.*

В якості резюме порівняємо зазначені види оцінювання (табл. 1)³.

Таблиця 1

Види оцінювання учнів

<i>Формувальне</i>	<i>Підсумкове</i>
Потребують критеріїв	
Застосовують засоби вимірювання	
Є доказовими	
Оцінює процес	Оцінює результат
Завжди є позитивним	Ґрунтоване на оціночному судженні
Індивідуалізоване	Застосовується згідно стандартів
Є ціннісним	Показує прогалини у навчальних досягненнях

Оскільки, як зазначалось, вчителі добре знайомі з підсумковим оцінюванням, то, на перший погляд достатньо було б ознайомити вчителів з новими прийомами оцінювання – формувальними (і це завдання значною

³ <http://nus.org.ua/view/otsinyuvannya-v-novij-ukrayinskij-shkoli-resurs-dlya-rozvytku-zamist-vyroku/>

мірою вирішують наші попередні публікації⁴). Проте досвід запровадження такого підходу до оцінювання свідчить, що не можна зводити оцінювальну діяльність педагога тільки до сукупності певних прийомів і методів. Така діяльність є системою, яка складається з взаємопов'язаних компонентів. Структура такої системи саме для громадянської освіти, на наш погляд, вдало представлена американським педагогом Барбарою Міллер⁵. У скороченому і адаптованому до української освітньої традиції вигляді вона може бути представлена таким чином.

Структура оцінювальної діяльності педагога

Визначення мети (завдань) оцінювання: навіщо потрібна оцінка.

Вибір терміну оцінювання відповідно до навчальної програми: як правильно вибрати такий проміжок часу, за який учні можуть чогось навчитись і набути певні знання, вміння, ставлення.

Визначення очікуваних результатів: що я хочу, щоб знали і вміли учні та які ставлення висловлювали.

Формулювання критеріїв і стандартів: як я можу дізнатись, що учні дійсно досягли передбачуваних мною навчальних результатів, що є для мене критерієм, зразком добре виконаної діяльності учнів.

Вибір прийомів перевірки (контролю) знань і умінь: які прийоми я маю обрати, щоб переконатись у тому, що учні досягли запланованих результатів уроку чи засвоєння теми.

Отже, зміна лише одного з компонентів структури оцінювальної діяльності вчителя обов'язково потребує змін в усіх інших її складниках. Розглянемо ці компоненти детальніше.

Почнемо з *мети оцінювання*. Відповідно до досліджень Б. Блума⁶, учень початкової школи оцінюється приблизно 200 разів на рік, у середній школі більше 2000 разів. У подальшій діяльності з такою кількістю оцінювань людина не стикається ніколи в житті.

Доречним за таких обставин буде питання про мету (завдання) цього оцінювання. Варіанти відповідей на це питання, які наводить Б. Міллер, співпадають з тими, що дають, зазвичай, українські вчителі:

- визначити найкращих за досягненнями учнів;
- показати учням, як вони засвоїли матеріал;
- стимулювати мотивацію учнів до навчання і отримання знань;
- визначити рівень здібностей учнів;
- з'ясувати, чи є необхідність у додатковому навчанні/«перенавчанні»;
- поставити оцінки.

⁴ Пометун О. Енциклопедія інтерактивного навчання. К., 2017. 95 с.; Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник / О.Пометун, Т. Ремех. Київ, 2018. 96 с.; Практичний довідник учителя правознавства / Т.О.Ремех, О.Л.Пишко та ін. // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. №1 (71), 2018. 112 с.

⁵ Miller, Barbara Preparing Citizens: Linking Authentic Assessment and Instruction in Civic/Law-Related Education.

⁶ Bloom B. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals: Handbook 1, cognitive domain. - New York; Toronto: Longmans, Green. WWW document.
URL <http://coun.uvic.ca/learn/program/hdouts/bloom.html>

Разом з тим, компетентнісно орієнтоване навчання змінює завдання оцінювальної діяльності вчителя й потребує запровадження формувальної оцінки. Адже крім контролю за засвоєнням знань, оцінювання здійснюється ще й задля того, щоб:

- перейти від перевірки знань і невеликої кількості пізнавальних умінь до оцінки широкого спектра умінь, зокрема соціальних, комунікативних тощо, необхідних для життя людини (наприклад, здатності спільно працювати і ухвалювати рішення, висловлювати обґрунтовані думки, вміння слухати, розв'язувати конфлікти, застосовувати знання в реальних життєвих ситуаціях);
- спонукати як вчителя, так і учнів до роздумів над якістю навчання і над тим, як його можна підвищувати;
- дати учням можливість демонструвати свою здатність обдумувати та вирішувати дискусійні питання та проблеми;
- оцінювати виконання учнями складних колективних завдань, наприклад, розв'язання проблем і прийняття рішень;
- оцінювати старанність, з якою учні беруть участь у колективному завданні, й їхнє прагнення допомагати одне одному в роботі.

Завдяки цьому школярі самі навчаються, впорядковують і структурують свої навчальні результати.

Такі завдання вимагають змін у позиції учня в оцінювальній діяльності. Якщо за традиційної моделі навчання вчитель оцінює учнів сам, індивідуально (залучення в окремих випадках деяких учнів не змінює загальної картини), оцінює лише результат навчальної діяльності школярів, то компетентнісне навчання потребує розвитку самооцінювальної діяльності учнів, яка передбачає побудову та аналіз відповідної власної діяльності, міркування про якість роботи та про те, як її можна підвищити.

Отже, за компетентнісного навчання в оцінюванні беруть участь УСІ суб'єкти навчального процесу. Важливого значення набувають самооцінка і взаємооцінка учнів та зворотний зв'язок під час навчання. Оцінювання здійснюється не тільки з метою відстеження просування учнів у знаньовому просторі, а й розвитку вмінь, навичок, емоційно-ціннісних орієнтацій учнів.

Щодо вибору *терміну оцінювання*, то сьогодні в українській школі надано перевагу тематичному оцінюванню поряд з семестровим і річним. Проте, перехід до формувального оцінювання означає поточне, поурочне оцінювання учнів.

Визначення учителем очікуваних *результатів засвоєння змісту освіти* передбачає з'ясування таких питань:

- які знання учні мають засвоїти й на якому рівні;
- якими вміннями, навичками вони мають оволодіти;
- які ставлення, ціннісні орієнтації можуть сформувати.

Вивчення кожної теми має передбачати досягнення учнями сукупності результатів (вона складається із результатів кожного уроку теми), що забезпечують плановані кроки в їхньому розвитку та опануванні предметом. Як вже зазначалось нами раніше, обов'язковим елементом структури

кожного уроку з громадянської освіти має бути представлення учням чітко сформульованих очікуваних результатів їхньої діяльності на вступному етапі уроку. Вони надають учням перше уявлення про те, що саме буде оцінювати вчитель наприкінці уроку.

Щоб сформулювати їх, вчителю необхідно також поставити собі питання: *Як я зможу переконатися, що учні досягли цих результатів?*. Відповідь на це питання створить список дій, операцій, які мають вміти робити учні, якщо урок був результативним. Ці дії учнів і будуть показниками (або критеріями) оцінки. Використовуючи ці критерії, вчитель зможе краще сформулювати очікувані навчальні результати, висловивши їх через дії учнів. Наприклад:

Після цього уроку учні/учениці зможуть:

- *пояснювати, що таке життєві цінності;*
- *визначати значимість системи цінностей для людини;*
- *ділитися власними ідеями щодо проблем формування системи цінностей людини;*
- *висловлювати власне ставлення до цінностей як моральної основи буття людини.*

Саме таке формулювання й оголошення учителем очікуваних результатів (*мені б хотілось, щоб після цього уроку ви змогли...*) є початковою умовою до переходу учнів на позиції зацікавленості, відкритості, їхньої відповідальності за результати навчання.

Як правило, прийоми тематичного оцінювання добре відомі учителям: знання перевіряються за допомогою тестів⁷, а вміння (навчально-пізнавальні) – за допомогою завдань з відкритою відповіддю. Критеріями оцінювання тут є відповідність відповідей учнів формальним вимогам програми, наприклад оперування основними поняттями, що визначені як пріоритетні та обов'язкові для засвоєння.

Разом з тим, наведені вище положення навчальної програми курсу наголошують на застосуванні учнями складних умінь і навичок: дискутувати, висловлювати власну позицію, працювати в групі тощо. І періодично ми, вчителі, маємо оцінювати просування й досягнення учнів за певний період, застосовуючи підсумкове оцінювання. Природно виникає питання: *Якими тут можуть бути критерії оцінювання?*. Зазвичай оцінювання кожного з таких умінь потребує визначення трьох-чотирьох відповідних критеріїв, формулюючи які вчитель виходить зі своїх уявлень про ідеальні еталонні результати застосування такого вміння.

Наприклад, при використанні методу *письмові дебати*, вчитель може обрати такі критерії оцінки: чіткість сформульованої позиції; кількість і різноманітність аргументів на її захист; наявність і глибина висновків; охайність виконання роботи, відсутність логічних і граматичних помилок.

⁷ Ремех Т.О., Пометун О.І., Бондарук І.П. Громадянська освіта (інтегрований курс. 10 клас. Тестовий контроль результатів навчання / Т.О.Ремех, О.І.Пометун, І.П.Бондарук. Київ : Літера ЛТД, 2018. 144 с.

Для того, щоб перейти до оцінювання в балах, а також максимально індивідуалізувати оцінку, можна скористатись прийомом *визначення рубрик до кожного критерію*, які відображають різні рівні виконання учнями планованої діяльності.

Розглянемо це на прикладі оцінювання зробленої учнем презентації результатів групового дослідження (проекту) або його індивідуального повідомлення (реферату). Критеріями оцінки тут можуть бути: глибина знань з досліджуваної теми; відповідність презентації темі та ступінь її розробки; чітка структура й організація презентації; культура презентації (мовна, застосування наочності та ін.).

Тепер представимо ці критерії у вигляді таблиці, встановивши для кожного з них показники, які оцінюються від нуля до трьох балів за 12-тибальною системою.

Таблиця 2.

Оцінювання презентації результатів групового дослідження (проекту) або індивідуального повідомлення (реферату)

Критерії	Показники й рівні			
	Високий 10-12 балів	Середній 7-9 балів	Достатній 4-6 балів	Низький 1-3 бали
1)глибина знань з досліджуваної теми (0-3 бали)	Усі ідеї подані таким чином, що демонструють глибокі знання учня про предмет і здатність мислити логічно	Більшість ідей презентації подані таким чином, що свідчать про глибокі знання учня про предмет і здатність мислити логічно	Біля половини ідей презентації подані таким чином, що свідчать про глибокі знання учня про предмет	Більшість ідей у презентації виражені нечітко
2)відповідність презентації темі та ступінь її розробки (0-3 бали)	Тема презентації чітко визначена і добре розроблена	Тема презентації чітко визначена і добре розроблена, але зустрічаються порушення логіки в розповіді	Тема презентації визначена нечітко і недостатньо добре розроблена	Тема презентації визначена нечітко і погано розроблена
3)чітка структура і організація презентації (0-3 бали)	Презентація має ясну і логічну структуру (поділи), добре організована	Презентація має структуру (поділи), організована	Презентація має нечітку структуру (поділи) і недостатньо добре організована	Презентація має неясну структуру або взагалі її не має
4)культура презентації (мовна, застосування наочності та ін.) (0-3 бали)	Дотримані прийняті норми культури презентації, автори творчо підійшли до її оформлення	Дотримані більшість прийнятих норм культури проведення презентації	Не приділяється достатньої уваги дотриманню прийнятих норм культури проведення презентації	Зустрічається багато порушень прийнятих норм культури проведення презентації

Отже, в залежності від мети і конкретної стратегії оцінювання, слід вибрати шкалу оцінки кожного з обраних показників (критеріїв). Так, рівень стартових комунікативних спроможностей учнів можна оцінити через категорії «високий», «середній», «низький» та ін. Глибину засвоєння тієї або іншої конкретної навички (наприклад, активного слухання) можна простежити, звернувши увагу на частоту її використання (наприклад, чи

часто учень перефразує й уточнює те, що він почув від свого співрозмовника, ставить йому уточнюючі запитання тощо). Тоді оцінку можна висловити через категорії «завжди використовує», «використовує достатньо часто», «використовує рідко», «не використовує».

Якщо вчителю потрібно поставити оцінку, то шкала оцінки, очевидно, має вкладатися в дванадцятибальну систему. Наприклад, оцінка «використовує достатньо часто» може відповідати 7 балам.

У традиційній дидактиці достатньо розроблені прийоми й критерії оцінювання знань учнів. Набагато складніше фіксувати зміни у діяльній сфері учня (наприклад, як розвивається вміння учня організувати свою діяльність, діяльність малої групи, працювати з текстом, слухати, ставити запитання, аргументувати відповіді та ін.). Саме їх і фіксує формувальна оцінка.

Для формувального оцінювання учнів на уроках із громадянської освіти вчитель може застосовувати: 1) спостереження (вчитель визначається з показниками, які він відслідковуватиме протягом уроку, та учнями, яких він оцінюватиме (можна заздалегідь підготувати форми для спостереження й оцінювання); 2) самооцінювання учнів; 3) взаємооцінювання учнів.

Спостерігаючи за роботою учнів, щоб полегшити контроль за дотриманням учнями визначених критеріїв під час діяльності, вчитель може зафіксувати їх у таблиці. Наведемо приклади таких таблиць для оцінювання роботи учнів у малих групах і під час дискусії.

Таблиця 1.

Оцінювання роботи учнів у малій групі

Імена учнів	Критерії оцінювання				
	Презентує результати роботи групи	Доповнює, коментує доповідача	Дотримується правил роботи в групі, ефективно виконує свою роль	Має записи в зошиті	Загальна оцінка

Таблиця 2.

Оцінювання участі учнів у дискусії

Імена учнів	Ретельно працює над питанням	Критерії оцінювання				Загальна оцінка
		Порівнює ідеї, що викладаються, зі своїми власними	Узагальнює ідеї, коли це необхідно	Приходить до висновків, що приводять до нового розуміння	Є уважним слухачем	

Маючи достатньо широкий спектр критеріїв оцінки навчальної діяльності учнів, учитель може сам обрати три-п'ять найважливіших із них і повідомити їх учням, щоб вони орієнтувались на ці критерії, працюючи на уроці. Бажано не лише оголосити їх учням, а й обговорити з ними ці критерії, пояснити їх та записати на дошці або аркуші паперу.

Щодо самооцінювання та взаємооцінювання учнів, варто зазначити, що перш ніж учень надасть учителю зворотній зв'язок відносно того, що відбулося (чого він навчився, які проблеми в нього виникли в процесі роботи тощо), він має проаналізувати свою діяльність. Адже виникає потреба введення в освітній процес механізму самооцінки, рефлексії, якому в традиційній моделі навчання приділяють недостатньо уваги.

Наведені в науковій літературі дані спеціальних досліджень самооцінки учнів у навчанні свідчать про наявність принаймні чотирьох рівнів її розвитку: від низького – коли учень не вміє, на пробує і має потреби в оцінці своїх дій ані самостійно, ані за вказівкою вчителя, до високого – коли починаючи розв'язання нового завдання, учень може самостійно оцінити свої потенційні можливості та передбачити результат⁸.

Очевидно, що це є одним із спеціальних завдань учителя. Для ефективного розвитку самооцінки (взаємооцінки) учнів важливим є дотримання кількох умов:

1. Розробка учителем для кожного конкретного випадку чітких критеріїв (еталонів) оцінювання.
2. Створення необхідного психологічного настрою учнів на аналіз їхніх власних результатів. Тут важливо також пам'ятати про вплив оцінки вчителя на учнів, тому самооцінювання має завжди передувати оцінюванню вчителя.
3. Учням мають бути відомі критерії оцінки, щоб вони могли самостійно зіставити з ними свої результати, зробивши при цьому власні висновки про ефективність роботи.
4. Складання учнями власної програми діяльності на наступний етап навчання з урахуванням отриманих результатів.

Отже, введення самооцінки і взаємооцінки учнів в освітній процес потребує ґрунтовної, тривалої професійної роботи вчителя. Як правило, у масовій практиці навчання учням значно легше поставити собі оцінку в балах, аніж провести змістовну самооцінювальну діяльність. Тому розвиток самооцінки і взаємооцінки учнів у навчанні може бути представлений як перехід від виставлення учнем оцінки в балах до її змістового вираження.

Цей перехід може бути організований за допомогою певних прийомів. Наприклад, після виконання письмової роботи учням пропонується в зошиті оцінити її якість за критеріями: *правильність, повнота викладу, охайність* і виставити оцінки в балах. Під час перевірки роботи учня вчитель здійснює аналогічну діяльність: якщо він погоджується з оцінкою учня, то обводить його оцінку, якщо ні – ставить свою, коментуючи її усно чи письмово. Таким

⁸ Обучаем иначе. Стратегия активного обучения / Е.К.Григальчик и др. Мн.: "БІП-С", 2003. С.142

чином відбувається процес погодження оцінок. Оцінити свою діяльність учень може також за допомогою спеціальних таблиць або інших оцінювальних форм.

Наведемо для прикладу кілька форм для формувального оцінювання учнів на уроках⁹.

Самооцінка членами малої групи її роботи

(форма дає змогу учасникам малої групи оцінити роботу в ній (можна ставити значок V чи вписувати імена членів групи)).

<i>наші дії / показники</i>	<i>завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>ніколи</i>
1. Ми перевіряли, чи розуміють члени групи, що потрібно зробити				
2. Ми відповідали на запитання, пояснювали, коли це було необхідно				
3. Ми з'ясовували те, що було незрозуміло				
4. Ми допомагали одне одному зрозуміти і застосувати на практиці інформацію, що ми отримали				
Підписи членів групи: _____				

Оцінка учнем власної участі в роботі малої групи

(форма дає змогу оцінити внесок конкретного учня в роботу малої групи).

<i>мої дії / показники</i>	<i>завжди</i>	<i>Часто</i>	<i>Інколи</i>	<i>ніколи</i>
1. Я співпрацював / співпрацювала з іншими над досягненням загальних цілей				
2. Я ретельно працював / працювала над завданням				
3. Я висловлював / висловлювала нові ідеї				
4. Я залучав / залучала до роботи інших				
5. Я вносив / вносила конструктивні пропозиції				
6. Я підбадьорював / підбадьорювала інших				

Прийоми самооцінювання учнів.

Варіант 1. Накресліть у зошиті відрізок із цифрами від 1 до 12 та позначте крапками (обведіть) на ньому: першу цифру, що відповідає вашому власному рівню обізнаності в темі до початку заняття, другу – по закінченню заняття.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Або

⁹ Практичний довідник учителя громадянської освіти: методичний посібник / О.Пометун, Т. Ремех. - Київ, 2018.- С.23-25.

Оцініть, чи змінилося що-небудь у вашому вмінні внаслідок участі в занятті. Для цього поставте на осі дві відмітки, що стосуються рівня вашого вміння, – «раніше», «тепер».

1

3

6

9

12

Учитель поступово вводить самостійну змістовну оцінювальну діяльність учнів, пропонуючи їм охарактеризувати свою діяльність кількома реченнями. З цією метою можуть бути застосовані методи *уявний мікрофон*, *незакінчене речення* та ін. Важливим моментом у самооцінювальній діяльності є вміння учнів працювати із змістом, що засвоюється на уроці: фіксувати основні моменти, виокремлювати головне, конкретизувати поняття тощо. Для цього також можуть бути застосовані як названі інтерактивні методи, так і *обговорення у загальному колі*, *ланцюжок думок* та ін.

Завершуючи, зазначимо, що такі підходи до оцінювання забезпечать учителю отримання інформації про те, як впливає його діяльність на тих, для кого вона здійснюється. Фіксація учнем того, що відбувається з ним під час уроку, виступає для вчителя джерелом даних, спираючись на які він може корегувати свою діяльність.

Постійне отримання зворотнього зв'язку від учнів є одним з важливих принципів реалізації компетентнісного навчання. Така інформація дає вчителю уявлення про те, як йде «просування» учнів у змісті матеріалу, на якому рівні засвоєння вони знаходяться, які складності відчують. Це дає змогу вчителю оперативно реагувати і змінювати програму навчальної діяльності учнів на уроці, корегувати зміст і методи навчання.

Безумовно, цінним для вчителя є збагачення його арсеналу інтерактивних прийомів оцінювання взагалі й прийомів отримання зворотнього зв'язку зокрема¹⁰. Очевидно також, що важливим є системне застосування вчителем обох видів оцінювання – як підсумкового, так і формувального, оскільки лише такий підхід може забезпечити дійсно ефективне навчання громадянській освіті учнів.

¹⁰ Докладніше про це див. у книзі «Сучасний урок: інтерактивні технології навчання» та інших публікаціях О.Пометун